

II. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ І НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

Віра Гапоненко

ДЕМОКРАТІЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНА МОДЕЛЬ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

У статті розглядається співвідношення між демократією як політичним ідеалом і певним політичним режимом. Показані певні ризики, з якими пов'язаний процес демократизації незахідних суспільств.

Ключові слова: демократія, політичний ідеал, політичний режим, незахідні суспільства.

Гапоненко V. Democracy as universal model of political regime: myth or reality? The article deals with the problem of relations between democracy as a political ideal and political regime. The risks of democratization process of non-western societies are demonstrated.

Key words: democracy, political ideal, political regime, non-western societies.

Демократичний політичний режим – це сукупність способів та методів функціонування політичної системи, що покликані забезпечити теоретичні демократичні принципи, серед яких народовладдя, рівність, плюралізм тощо. Безперечно, демократія як теоретичний ідеал має загальнолюдське значення та є універсальною політичною цінністю.

Однак політична практика виробила безліч варіантів формування і функціонування демократичного режиму, а подекуди, навіть продемонструвала недосяжність демократичних цінностей, неефективність демократичного методу. Як наслідок, поняття «демократичний режим» стає предметом політичної риторики, демагогії, засобом легітимації влади. Натомість, складності у процесі демократизації політичного режиму призводять до хибних висновків про переваги авторитарної альтернативи.

Вирішення цієї суперечності має особливе значення для країн, що перебувають на етапі трансформації політичного режиму. Адже науково обґрунтована відповідь на питання

про наявність певної моделі політичного режиму в сучасних умовах може стати основою як стратегії державного будівництва, так і ціннісних орієнтацій суспільства.

Вказана проблематика досить ґрунтовно розроблена в науковій літературі. До відомих класиків, що вважають демократію певною універсальною моделлю, можна віднести Ф. Фукуяму [1], А. Сена [2, с. 120–134] Д. Кольера та Л. Стівена [3, с. 176–206]. Не менш відомі політологи вважають демократію надбанням виключно західного світу, серед них Ф. Закарія [4], Л. Зідентоп [5], В. Іноземцев [6, с. 42–61].

Тобто, дискусія щодо застосування демократичних методів здійснення влади у країнах, що розвиваються, не вичерпується. На сьогодні виникають нові обставини, здатні змінити характер обговорення, зокрема йдеться про акти громадянської непокори на Близькому Сході та Північній Африці.

Тому *метою* статті є виявлення у теоретичній моделі демократії загальних закономірностей функціонування політичних режимів та їхніх унікальних особливостей, що заперечують універсалізм демократії.

Для досягнення цієї мети слід, насамперед, конкретизувати сутність концепту «політичний режим», розмежувавши його з теоретичним ідеалом демократії.

Критеріями демократичного політичного режиму є відкритість формування влади, розмежування сфери повноважень держави і громадянського суспільства, верховенство права, пріоритет прав та свобод людини. Названі характеристики стосуються політичної сфери життя суспільства. Це означає, що не варто очікувати від демократії підвищення рівня життя, стабілізації економічної та соціальної системи. Демократичний уряд об'єктивно не може вирішити ряд соціальних проблем (бідність, безробіття, інфляція та ін.). Так, демократизація навіть найбільш розвинутих країн охопила не всі сфери суспільного життя. Нині демократія не зачепила принаймні два важливі осередки суспільної влади – великий бізнес і бюрократію [7, с. 402].

Теорія тісного взаємозв'язку розвиненої ринкової економіки та демократії виникла не випадково. Однак історично саме демократичний режим став наслідком успіхів в економічній сфері, а не навпаки. Адже ринковий спосіб виробництва об'єктивно сприяв плюралізму в усіх сферах суспільного життя, а принципи постійних переговорів та вільної

конкуренції за зразком економічних правил гри були перенесені на вирішення політичних конфліктів. Також у демократичному суспільстві економічна влада може виступати обмежуючою противагою політичної.

Проте наявність ефективної економіки не обов'язково сприяє демократії. Історичний досвід показує, що на перших етапах тоталітарні і авторитарні політичні системи можуть забезпечити значне економічне зростання за рахунок або повного, або високого ступеня державного контролю над економікою.

Як вказує С. Гантінгтон, досліджуючи хвилі демократизації, співвідношення між рівнем економічного розвитку і політичними процесами сприяє тому, що перехід до демократії найчастіше відбувається в країнах із середнім рівнем економічного розвитку. На думку автора, саме бурхливе економічне зростання після Другої світової війни до середини 70-х років дозволило багатьом державам увійти в групу країн із середніми доходами, що побічно створило сприятливі економічні умови для переходу до демократії і потенційно розширило соціальну базу демократизації. Однак між рівнем економічного розвитку і демократизацією не існує однозначних і прямих причинно-наслідкових зв'язків, констатує автор. Вплив економічних змін на політичні процеси здійснюється опосередковано через соціальні зміни. Більш безпосередньо економічний розвиток сприяє змінам у соціальній структурі і цінностях, що, у свою чергу, служить передумовою демократизації. Гантінгтон обґрунтовує це твердження за допомогою таких основних аргументів:

По-перше, рівень економічного добробуту суспільства формує такі цінності й установки громадян, які розвивають почуття міжособистісної довіри, задоволеності і компетентності. Це, у свою чергу, більшою мірою корелюється саме з демократичними інститутами.

По-друге, економічний розвиток веде до підвищення рівня освіченості в суспільстві. А це супроводжується більш критичним ставленням до існуючої політичної системи, потребою в індивідуальних свободах – а отже, і потребою в демократизації.

По-третє, економічний розвиток створює більше ресурсів для розподілу серед різних соціальних груп, що полегшує вирішення конфліктів і досягнення компромісів.

По-четверте, інтернаціоналізація економічного розвитку сприяє інтеграції всіх держав у світовий ринок торгівлі, інвестицій, технологій, туризму і комунікацій. Залучення країни в систему світових економічних зв'язків нерідко супроводжується неофіційними контактами, що є істотним джерелом впливу на формування в суспільстві демократичних ідей.

По-п'яте, економічний розвиток веде до зростання середнього класу, що у всіх країнах становить основну масову опору і рушійну силу процесу демократизації [8].

Проаналізувавши ці тези, можна зробити висновок, що лібералізація економіки є одним з важливих етапів становлення демократичного політичного режиму, однак не слід очікувати занадто швидких результатів на цьому шляху. Часто економічна свобода вступає у суперечність з демократичним принципом рівності та теорією держави соціального добробуту. У політичній теорії та практиці аксіомою стала необхідність державного регулювання економічних процесів для досягнення суспільного консенсусу. У пострадянських державах за відсутності досвіду економічної та соціальної політики суспільство частіше відчуває на собі негативні наслідки ринкових механізмів, що призводить не тільки до відсутності підприємницької ініціативи, але й до заперечення переваг демократичного режиму. Перефразовуючи Ф. Гаска, слід зазначити, що в умовах демократії ліберального зразка, крім рівних стартових умов для реалізації індивідуальних задатків, ніякі інші блага не гарантовані. За таких умов лише громадяни зі зрілою громадянською позицією і високим рівнем політичної свідомості можуть відмовитися від більшої рівності на користь свободи [9].

Також демократична модель політичного режиму не універсальна з огляду на часову обмеженість. Ідеал демократії був сформульований класиками лібералізму у XVII–XVIII ст. Очевидно, що реалії постіндустріального суспільства істотно відрізняються від тих часів. Доцільно тут згадати таке висловлювання Й. Шумпетера: «Твердження про дієвість демократії позбавлені будь-якого сенсу поза конкретним часом, місцем та умовами» [10, с. 468].

На сучасному етапі розвитку дослідники говорять навіть про історичну вичерпаність демократії, прогнозують перехід до принципово нових форм суспільно-політичного устрою. Такі думки підтверджують ілюстрацією кризи

демократичних інститутів і процедур, серед проявів якої занепад індивідуалізму, західної філософії раціоналізму та Просвітництва. Оптимістична віра в людський розум та прогрес зникає внаслідок екологічних катастроф та природних катаклізмів. Ліберальна демократія не мобілізує духовних сил людини, надто довіряючи міфу про вроджену незіпсованість людської природи. Ліберальна модель демократичного режиму відповідає розумній сфері в людині, але вона сліпа до ірраціональних сил. Тобто, лібералізм звільняє людину, проте не вказує, заради чого вона вільна. Внаслідок такої невизначеності мета свободи часто хибно зводиться до матеріального благополуччя.

Також демократична модель політичного режиму набуває нових характеристик в умовах глобалізації. Реалізація основних принципів демократії ускладнюється у зв'язку зі зміною головного політичного актора. Тепер це не народ чи нація, а людство. Глобальну політику не можна розуміти лише як продовження політики національних держав [11, с. 24–45].

У процесі прийняття рішень на міжнародному рівні існує багато прогалин, через що функціонування політичної системи не може забезпечуватися демократичним методом. Так, наприклад, не зрозуміло, хто має визначати основні питання порядку денного, які виносяться на голосування у межах наднаціональних інститутів. Суперечності виникають також через різноманітність цінностей та культурних особливостей учасників вирішення транснаціональних питань.

Складним та дискусійним є питання щодо просторової обмеженості демократичної моделі політичного режиму. Історично демократичні цінності сформувалися в межах християнської цивілізації. Цей факт дозволяє деяким дослідникам робити висновки про те, що ефективна демократизація можлива лише за умови повного контролю з боку західних країн. Вони аргументують це несумісністю демократії з культурними та релігійними цінностями деяких спільнот, відсутністю уявлень про індивіда як первинну соціальну реальність. Факти на користь обмеженості демократичної моделі політичного режиму західною цивілізацією видаються досить переконливими. Так, штучне встановлення демократичних ідеалів часто призводить до негативних наслідків, зокрема політичних криз,

спалахів опору цим змінам. Перебіг демократизації країн третього світу, куди входять і мусульманські держави Середнього й Близького Сходу, а також країни Центральної Азії з авторитарними режимами, підштовхнув до політичної активності різні ісламські рухи.

Невдалі спроби застосувати ті або інші демократичні моделі соціально-політичного устрою викликали різку критику західних теорій політичної системи. Корупція, яка вразила вищі ешелони світської влади, соціальна несправедливість, бідність девальвували цінність правлячої еліти в очах населення багатьох мусульманських країн. Також в умовах обмеження свободи слова з боку тоталітарних режимів політичний іслам залишається для політичної опозиції єдиним способом самовираження.

Одночасно посилилася переоцінка політичних подій, що відбуваються. Усе частіше у мусульманських країнах знаходять розуміння заклики не копіювати чужий досвід, а спиратися тільки на свою культурно-історичну спадщину. Як альтернатива західним концепціям почав зростати інтерес до ісламу не просто як до релігії, а насамперед як політичної, соціальної та економічної системи.

Однак це не означає, що демократичний режим не може бути встановлений на теренах інших культурних просторів. Перешкодою демократизації політичного режиму незахідних країн, на нашу думку, є те, що демократія ділить всіх на «них» і «нас», штучно посилює важливість політичної боротьби. Це стає основою діяльності радикальних організацій, які забезпечують собі масову підтримку, апелюючи до національної ідентичності та почуттів. Згодом така позиція може провокувати спалахи насильства, а також розкол суспільства [6, с. 60–61].

Часто політичні лідери вітають ознаки незадоволеності серед позбавлених права голосу як найкращий симптом пробудження інтересу до суспільних справ і не відчувають відповідальності за загрозу соціального розколу. Тобто, спостерігається свідоме розпалювання агресивного протесту.

Зважаючи на сказане, досить переконливими видається висновок Ф. Закарії, який стверджує: «Введення демократії в розколотих суспільствах лише заохочує націоналізм, етнічні конфлікти і навіть війни. Організувати собі масову підтримку простіше за все на расовому, етнічному чи релігійному ґрунті» [4, с. 117].

Також доцільно звернути увагу на чинники, що перешкоджають трансформації політичних режимів, на думку В. Іноземцева, який наслідок дослідження проблеми демократизації неєвропейських народів констатує два важливі висновки:

1. Демократизація цілком тотожна вестернізації, що зумовлює ілюзорність експансії демократичних цінностей у світовому масштабі.

2. Мультикультуралізм ворожий до ліберальної ідеї універсалізму [5, с. XV].

Перша причина означає, що у ряді неєвропейських країн звернення до традиційних, фундаментальних цінностей та заперечення демократичних принципів виникає у формі супротиву втручання світових держав-лідерів у внутрішні справи та насадження західного стилю життя.

Зазвичай західні цінності поширюються як космополітичні. Разом з цим легітимується і втручання провідних західних держав у внутрішні справи країн третього світу і постсоціалістичного простору. Міжнародні організації під виглядом неурядових замінюють демократію диктуванням своїх вимог.

Другий чинник вказує на те, що попри ліберальні гасла етнічної нейтральності навіть розвинуті демократичні держави потребують вироблення нового підходу до національного питання. Доказом цього можуть бути виступи місцевих жителів проти емігрантів і біженців, відродження активності корінного населення, загроза відокремлення Шотландії, Фландрії, Каталонії, Квебеку, нова хвиля популярності праворадикальних партій та неофашиських рухів.

Використання національної, етнічної чи культурної належності для забезпечення підтримки на виборах стає можливим завдяки тому, що національна ідентичність залишається важливою для самовизначення особи, у той час як інші форми ідентичності послаблюються. Так, наприклад, нівелюються класові особливості завдяки соціальній мобільності, універсалізуються цінності та зразки поведінки різних соціальних груп. Менш помітними стають ідеологічні відмінності. Натомість, належність до певної культури зумовлює відповідну соціальну позицію. Національна ідентичність є для особи більш фундаментальною, оскільки вона дається з народження і не є результатом певних досягнень. Тривалий час боротьба за права національних меншин сприймалася

нерозривно з боротьбою за надання індивідуальних прав (прагнення до рівності, незалежно від етнічної та расової належності). Принцип свободи вибору не поширюється на вибір нації. Отже, ліберальний ідеал вільного суспільства розуміється, насамперед, як свобода в межах власної культурної спільноти. Тому, якщо культура зазнає дискримінації, людина опиняється в ситуації звужених можливостей, а неповагу до нації сприймає як образу власної гідності. Люди готові відмовитися від інших благ, зокрема частини індивідуальної свободи, заради забезпечення існування нації. Таким чином, право на самовизначення і територіальну цілісність суперечать одне одному.

Зважаючи на це, демократична держава виправдовує власне втручання в різні сфери життя суспільства та використання різних методів діяльності, в тому числі протиправних, ставлячи за мету розбудову нації. Відповідальність за прорахунки власного уряду покладається на зовнішнього ворога. В такому разі націоналізм стає своєрідною ідеологією, додатковим засобом маніпуляції громадською думкою. Наслідки таких дій історії відомі: це встановлення фашиських тоталітарних режимів.

Ускладнюється ця проблема тим, що у привілейоване становище об'єктивно ставиться культура більшості. Наприклад, затверджується офіційна мова ділового спілкування. Це необхідно для забезпечення ефективного функціонування політичної системи, проте все ж створює додатковий привід для суперечок, стає основою політичної пропаганди. Крім того, не існує однозначної моральної оцінки виступів національних меншин та законодавства, яке б регулювало їхні протести.

Цієї проблеми торкнувся представник комунікативної філософії Ю. Габермас, що виступив з критикою ліберального універсалізму. Він пише: «Культурний «захист виду» не повинен і не може існувати. В демократичній конституційній державі більшість не має права нав'язувати меншостям власну форму культурного життя у вигляді так званої «провідної культури» [12, с. 13].

Узагальнюючи сказане, можемо стверджувати, що несумісність демократичних принципів з цивілізаційними особливостями незахідних суспільств має сенс лише, якщо йдеться про ліберальну модель демократії. Водночас, неефективність демократичного політичного режиму значно

більшою мірою залежить від рівня політичної культури громадян, наявності правових механізмів та інституційних гарантій для формування демократичних цінностей, відсутності зовнішніх штучних стимулів демократизації.

Дискусія щодо просторової обмеженості демократичної моделі політичного режиму має особливе значення для України. У нашій державі за зразок політичних реформ береться ліберальна модель демократії. Натомість, не враховується той факт, що цей різновид політичного режиму сформувався внаслідок специфічних соціальних умов та базується на пріоритеті індивідуальної свободи. Тому застосовувати для політичних перетворень в Україні ліберальну або будь-яку іншу концепцію демократії як універсальну помилково та у деяких випадках навіть загрозово.

На жаль, класичні соціологічні дослідження Р. Роуза та Х. Херпфера щодо рівня підтримки громадянами демократичного політичного режиму у постсоціалістичних державах підтверджуються і більш сучасними опитуваннями. У 1996 році частка «жорстких опонентів демократії» в українському суспільстві була приголомшлива – 49 % проти 21 % у Центральній та Східній Європі [13].

Опитування громадської думки 2010 року показали, що, коли респондентів попросили оцінити теперішню та комуністичну системи з точки зору ефективності економіки, оцінки теж були на користь колишньої системи. 47% населення України були дуже незадоволеними і 38 % децю незадоволеними станом розвитку вітчизняної економічної системи, в той час як цілком задоволеними виявилися лише 3%. Показовим є те, що поняттю «демократія» найбільше відповідають, на думку 66% громадян, права людини, 60% – відсутність безробіття, 55% – опіка пенсіонерів державою, 48% – відсутність корупції серед чиновників. Набагато рідше згадувалися такі засади демократії, як свобода вибору, слова та волевиявлення. Тобто, економічні труднощі є домінантними для ставлення громадян до багатьох політичних питань. У дилемі свобода/порядок більшість (52%) надає перевагу порядку. Не довіряють громадяни також і демократичним інститутам [14].

Тобто, соціологічні дані доводять: якщо безправ'я і економічна нестабільність досягнуть критичного рівня, то люди, можливо, і поступляться правом голосу та іншими ліберальними свободами, адже їм не цілком зрозуміло, яку

роль ці свободи відіграють у їхньому особистому повсякденному житті. Тому для перехідних суспільств важливо зрозуміти, що передумовою демократії мають стати моральні основи, без чого демократія може бути лише формальною. Негативним фактором трансформації політичного режиму є нехтування того факту, що встановлення демократичних інститутів та процесів не гарантує національної безпеки та вирішення соціальних проблем. Також треба враховувати можливість ескалації етнонаціональних конфліктів внаслідок їх тривалого замовчування або придушення за тоталітаризму. Демократію не слід сприймати як панацею. Аргументи багатьох дослідників щодо історичної, просторової та соціокультурної обмеженості демократії видаються цілком обґрунтованими. Термін демократичний політичний режим постійно потребує уточнень та переосмислення, оскільки демократії різних країн та регіонів суттєво відрізняються за рівнем розвитку і базовими характеристиками.

Отже, демократія як політичний ідеал має універсальну цінність. При цьому варто пам'ятати, що теоретичні принципи демократії застосовні щодо політичної сфери та конкретного історичного періоду. Натомість, просторову обмеженість має лише ліберальна теорія демократії. Це зумовлює необхідність впровадження нової етики демократії та прав людини на міжнародному рівні, вироблення альтернативних шляхів етнонаціональної політики.

Проте наявність єдиного зразка демократичного політичного режиму – це міф, що цілеспрямовано впроваджується у масову свідомість і має, подекуди, руйнівні наслідки. Напрацьовані західними державами інструменти забезпечення демократії виявляються для перехідних суспільств неефективними внаслідок відсутності досвіду функціонування демократичних інститутів, слабкості громадянського суспільства, низького рівня політичної культури громадян. Однак це не причина відмовитися від демократичних цінностей або надати характеру незворотності сформованим проміжним типам політичних режимів, а лише стимул до пошуку унікальних варіантів досягнення демократичного ідеалу та врахування національних особливостей демократичного режиму.

Таким чином, у політичній теорії та практиці варто чітко розмежувати демократичний ідеал як сукупність принципів, спрямованих на забезпечення прав і свобод

людини, та демократичний режим як систему методів реалізації цих принципів. Перший має стати непорушною основою державної стратегії розвитку та формування політичної свідомості. Другий – варіюватися та змінюватися під впливом трансформації суспільних відносин, а також – національних, культурних та регіональних особливостей.

---

1. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма – М. : ООО «Издательство Аст», 2005.

2. Сен А. Демократія як універсальна цінність / А.Сен // Демократія. Антологія.; [Упорядник Проценко О.] – К. : Смолоскип, 2005.

3. Кольер Д., Демократія «з прикметниками»: концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень / Д. Кольер, Л. Сьтвен // Демократія. Антологія, [упорядник Проценко О.] – К. : Смолоскип, 2005.

4. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. / Ф.Закария; Центр исследований постиндустриального общества; [пер. с англ. В.Л. Иноземцев]; Журнал «Свободная мысль-XXI» – М. : Ладомир, 2004.

5. Зидентоп Л. Демократия в Европе. / Л. Зидентоп; Центр исследований постиндустриального общества; Журнал «Свободная мысль» – XXI; [пер.с англ.;под ред.; вступ статья В.Л. Иноземцева]. - М. : Логос, 2001.

6. Иноземцев В. Вечные ценности в меняющемся мире: Демократия и гражданство в новом столетии. / В.Иноземцев // Свободная мысль XXI. – 2001. – №8.

7. Паренти М. Демократия для избранных / М. Паренти. – М: Поколение, 2006.

8. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С.Хантингтон; [пер. с англ. Л.Ю. Пантиной] – М. : РОССПЭН, 2003. – (Университетская библиотека). – (Российская политическая энциклопедия).

9. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф.А. Хайек. – М.: Новости, 1992.

10. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й.Шумпетер; [пер. з англ. В. Ружицький, П. Таращук]. – К. : Ін-т держ. упр. та місцевого самоврядування при Кабінет Міністрів України: Основи, 1995.

11. Бек У. Дилемма демократии в эпоху глобализации / У. Бек // Дилеммы европейской демократии в начале XXI ст. – М., 2005. – №2.

12. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю.Хабермас – М. : Academia, 1995.

13. Роуз Р. В. Мішлер, Х. Херпфер. Демократія та її альтернативи / Р. Роуз// Електронний ресурс. – Режим доступу: www.dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=909

14. Опитування громадської думки : Посібник для журналістів і політиків / [уклад.,ред. І. Бекешкіна; пер. з англ. Т. Герасименко]. – К. : Фонд «Демократичні ініціативи», 2010.